

باغداری در اورامان

محمد رشید امینی^۱

چکیده

منطقه صعب‌العبور اورامان در کوه‌های زاگرس شمالی و در میان دو استان کردستان و کرمانشاه واقع شده است. باغداری مهم‌ترین وجه کشاورزی این منطقه است و اسنادی مربوط به قبل از میلاد مسیح مبنی بر وجود باغداری در این دیار به دست آمده است. باغداری در اورامان با توجه به وجود کوه‌ها و صخره‌های سخت، سرایشی‌های تند و دره‌های عمیق با دانش خاصی همراه است از جمله آماده‌سازی زمین و کرت‌بندی آن، سنگ‌چینی و دیوارچینی باغ، عبور آب از کرت‌های بالایی به پایینی به وسیله ناودان و... بعد از اتمام کشت، کارهای جانبی باغداری ضرورت می‌یابد از جمله جومال، کوزمال، نوبه‌ناو. البته کاشت درختکاری به صورت دیم با دانش ویژه‌تری همراه است که در این مقاله که به صورت میدانی و مشاهده مشارکتی گردآوری شده است، به آن پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: اورامان، باغداری، جومال، درختکاری، سنگ‌چینی باغ، کرت‌بندی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. معلم بازنشسته آموزش و پرورش شهرستان پاوه. (نویسنده مسئول) رایانامه: samamini62@gmail.com

مقدمه

منطقه اورامان که در دو استان کردستان و کرمانشاه واقع شده است و از لحاظ جغرافیایی، در میان زنجیره کوه‌های زاگرس شمالی قرار گرفته، به‌عنوان یکی از مناطق کوهستانی صعب‌العبور و سخت و دشوار شناخته می‌شود، با این حال، از لحاظ آب‌وهوایی از مساعدترین مناطق برای باغداری درختان مثمر به‌شمار می‌رود و همین خصوصیات جغرافیایی باعث شده است که در درازنای تاریخ، مردمانی سخت‌کوش را با توانمندی‌های خاص خود پرورش دهد. نشانه‌های این سخت‌کوشی را در تمامی امور زندگی اهالی مشاهده می‌کنیم؛ از جمله در امور کثرت‌بندی و باغداری که در سرایشی کوهستان‌ها و کنار صخره‌های سنگی به وضوح دیده می‌شود و برای هر رهگذری جای تامل و تعمق دارد.

ساکنان اورامان مردمان اصیل این سرزمین بوده و هستند. از سوی دیگر، با توجه به اینکه مردمان اورامی در گذشته، یک‌جانشینی را انتخاب کرده و دست از کوچ کشیده‌اند، سه شغل اساسی را برای پیشرفت امور خود انتخاب کرده‌اند که عبارت بوده‌اند از تجارت، صنعتگری و کشاورزی. امور کشاورزی آنها بیشتر به باغداری و درخت‌کاری اختصاص دارد که در هر شهر و روستای این دیار، نمادی از آن به چشم می‌خورد. برای نمونه، اگر به اطراف شهر کوچک اورامان تخت و روستاهای اطراف آن نگاهی بیندازیم، باغ‌های سرسبز و زیبایش را که به صورت پلکانی همراه با بافت مسکونی خانه‌ها و گاه در اطراف روستا قرار گرفته‌اند، می‌بینیم. این باغ‌ها یکی از بهترین مناظر دیدنی را تشکیل می‌دهند که در تولید انار، انگور، و گردو، سرآمد استان کردستان هستند و بخشی از درآمد مردم این دیار را تامین می‌کنند. (پایگاه اطلاع‌رسانی گردشما، ۱۳۹۷)

تاریخچه باغداری در اورامان

هنگامی که می‌خواهیم از آداب و رسوم یکی از مناطق این سرزمین کهن سخن به میان آوریم، قبل از هر چیز لازم است پیشینه آن را بیان کنیم تا خواننده از پیش‌زمینه تاریخی آن آگاهی یابد. تاریخچه باغداری در اورامان به گذشته‌های بسیار دور این دیار برمی‌گردد، که برابر اسناد پیدا شده در اورامان بیانگر زمان‌های پیش از میلاد است.

باغداری در اورامان ❖ ۱۸۱

این اسناد یکی از باارزش‌ترین نوشته‌های کهنی هستند که در ایران به دست آمده است. تاریخ این اسناد قدیمی و معتبر که تعداد آنها سه برگ است و نزدیک به صد سال قبل در منطقه (پالنگان و کوسالان) از سوی حسین نامی از مریدان شیخ علاءالدین پیدا شده‌اند، به سال‌های (۱۲ تا ۸۰) قبل از میلاد برمی‌گردد.

دو برگ از این اسناد مربوط به ۲۲ سال قبل از میلاد و برگ سوم آن متعلق به ۱۲ سال قبل از میلاد است. همچنین دو برگ آن به زبان گریکی یونانی کهن و یک برگ دیگر به زبان پارسی نوشته شده است. البته خود مترجمان؛ یعنی پروفیسور مینس و کاول، برگ سوم را به زبان آرامی و با دخل و تصرف، به زبان محلی می‌دانند اما دکتر معین، در مقدمه فرهنگ معین در خصوص نوشته‌های کهن این دیار آورده است:

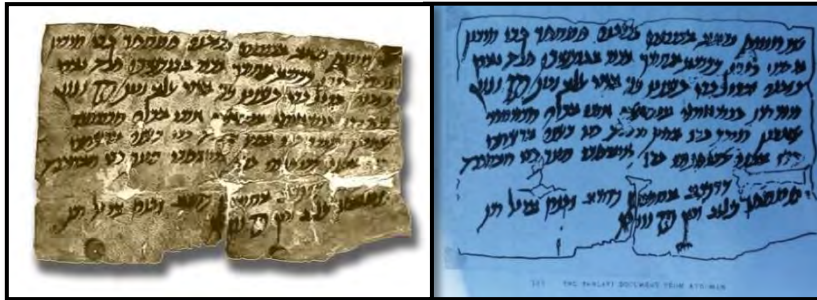
خط این آثار، دنباله خط کتیبه‌های پهلوی و صورت تحریر آن است. طرز نوشتن آنها نیز همان خط پهلوی است که اختصاص به ادبیات زردشتی دارد و کتاب‌هایی همانند دینکرد، بندهش، داتستان، دینیک، ماتیکان، کارنامه اردشیر بابکان، درخت آسوریک و... را با آن نوشته‌اند. قدیمی‌ترین نوع این آثار اسنادی است که در اورامان کردستان به دست آمده است. «این اسناد که بر روی پارشمن نوشته شده متعلق به ۸۸ ق. م است، به خط یونانی است و بر پشت آن چند کلمه‌ای به خط پارسی نوشته که ظاهراً جدیدتر است، سند دیگر متعلق به ۸۸ یا ۱۲ ق. م است، بسته به اینکه تاریخ سطر اول را ۳۰۰ یا ۴۰۰ بخوانیم که همه آن پارسی است». (معین، ۱۳۷۸: ۱۴)

محتوای این اسناد عبارت است از اجاره‌نامه‌ای که برای مدت نزدیک به ۷۰ سال، سه بار در میان دو خانواده تکرار شده است و اشاره به باغ و تاکستانی دارد که با حضور اجاره‌دهنده و اجاره‌گیرنده و شاهدان، معامله شده است. در این سند تمام حق و حقوق طرفین رعایت شده است. این امر از طرفی، گویای قدمت تمدن و فرهنگ شهرنشینی در این دیار است و از سوی دیگر، حکایت از ارزش درخت و باغداری در این منطقه دارد.

۱. پالنگان روستایی است در منطقه زاورد اورامان، که در زمان‌های گذشته یکی از مهم‌ترین مراکز این دیار بوده است، از نمونه‌های قدمت این مکان کتیبه تکبیر است که ۷۵۰ سال قبل از میلاد نوشته شده است، کوهسالان هم یکی از کوه‌های این منطقه است که در شمال و شمال غربی پالنگان قرار دارد.

2. Mince & Cowell

۳. پوست دباغی شده حیواناتی نظیر، گوسفند، گوساله و بز که به منظور نوشتن بر روی آنها تهیه می‌شده است.

تصویر شماره ۱. برگ سوم از اسناد قدیمی اورامان درخصوص باغداری

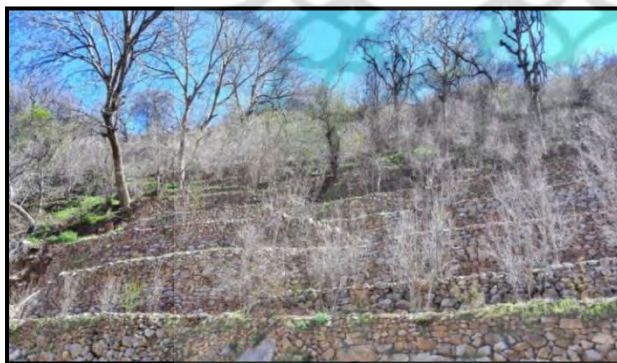
امروز هم اگر از دیدگاه پژوهشی نگاهی به مناطق اورامانات بیندازیم آثار بازمانده از ادوار کهن را درخصوص باغداری مشاهده می‌کنیم، اینکه چگونه این مردمان سخت‌کوش از دل صخره‌ها و کوه‌های سر به فلک کشیده و سراشیبی‌های تند و دره‌های عمیق، این‌گونه کرت‌بندی‌های را با سنگ‌چینی‌های چند متری ساخته‌اند تا درختی در آنها بکارند. مردم منطقه این سنگ‌چینی‌ها را بدون هیچ‌گونه ملات، با سنگ‌های کوچک، به قدری با مهارت می‌چینند که تا سال‌های سال ماندگار است و این به دلیل مهارت و بیانگر هم‌زیستی آنان با محیط است.

ساخت زمین برای درختکاری

یکی از بهترین نعمت‌های خدادادی این دیار، چشمه‌های خروشان و پرآب است. همین نعمت الهی باعث شده است که ساکنان این دیار از قدیم‌الایام بتوانند باغداری کنند. کسانی که به‌عنوان مسافر و یا گردشگر از این منطقه عبور و دیدن می‌کنند، به‌خوبی می‌دانند که زمین‌های هموار و مسطح، خیلی کم و حتی به‌ندرت مشاهده می‌شود با این حال، تمامی فرازونشیب کوه‌ها و دره‌ها پوشیده از درخت و باغ مثمر است و این، خود گواه علاقه‌مندی بیش از حد مردم این دیار به امور باغداری و درختکاری و نشانه زحمات خستگی‌ناپذیر آنها در طول تاریخ است، مردمی که در این منطقه گام‌های بلندی برداشته‌اند و از کمترین امکانات خاک و زمین در میان سنگلاخ‌ها بهترین استفاده را کرده‌اند.

باغداری در اورامان ❖ ۱۸۳

همان‌گونه که اشاره شد، اورامان یکی از مناطق کوهستانی سنگلاخی، با سرایشی‌های بسیار تند است برای کاشتن درخت و ساخت یک باغ کوچک، ابتدا مکانی را که دارای آب و مقداری خاک باشد، در نظر می‌گیرند و آن را با پشتکار و فعالیت‌های بیش از حد کرت‌بندی می‌کنند. سپس هر کرتی را (نوکان) می‌کنند یعنی زمینی را برای اولین بار، به عمق یک متر تا یک و نیم متر حفر می‌کنند و پس از جدا کردن تمام سنگ‌های ریز و درشت آن، خاکش را مسطح می‌سازند. و با استفاده از سنگ‌های بزرگ و کوچک، دیوارهایی را در حد شیب دره‌ها بدون هیچ‌گونه ملاتی می‌سازند، گاه در میان هر کرت به سنگ‌های بسیار بزرگی برخورد می‌کنند که تکان دادن آنها غیرممکن است، برای از بین بردن آنها ابتدا سعی می‌کنند که با اهرم‌های آهنین و پتک‌های چند کیلویی سنگ‌ها را خرد کنند که این، خود نیروی کار بسیاری را می‌طلبد، اگر در این کار هم توفیقی به دست نیامد، آنها را آتش می‌زنند. مدت چند روز طول می‌کشد تا سنگ‌ها خرد شوند و در دیوارچینی زمین از آنها استفاده کنند. دیوارها گاه به ارتفاع ۱ تا ۵ متر می‌رسند، حتی گاهی قلوه‌سنگ‌های بسیار بزرگ که از بین

تصویر شماره ۲. دیوارهای سنگی متعدد برای

نشاندن یک اصله انار

بردن آنها از توان انسان خارج است، همان‌گونه می‌مانند. بعد از آن اگر خاک کافی نباشد، از جاهای دیگر خاک و فضولات حیوانی را برای تقویت به آنجا منتقل می‌کنند. این کرت‌بندی‌ها که در اصطلاح محلی به آنها (تخته، ته لان) گفته می‌شود، به طول ۲۰ تا ۵۰ متر و عرض ۲ تا ۳ متر ساخته می‌شوند و زیاد و کمی آنها بستگی به مکان جغرافیایی دارد. گاه تا ۲۰ کرت پشت‌سرهم نیز می‌توان ساخت. با نگاهی به تصویر شماره ۲ می‌بینیم که برای یک اصله انار چند متر دیوار سنگ چیده شده است.

بردن آنها از توان انسان خارج است، همان‌گونه می‌مانند. بعد از آن اگر خاک کافی نباشد، از جاهای دیگر خاک و فضولات حیوانی را برای تقویت به آنجا منتقل می‌کنند. این کرت‌بندی‌ها که در اصطلاح محلی به آنها

۱۸۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

بعد از ردیف‌بندی، کرت‌بندی یا کوزبندی می‌کنند تا مشخص شود که چند ردیف درخت باید کاشته شود. کوز در اصطلاح محلی به ردیف درختان گفته می‌شود؛ به گونه‌ای که هم آب به خوبی از آن عبور کند و هم خاک آسیب نبیند. چگونگی عبور آب از کرت بالا به پایین نیز باید به گونه‌ای باشد که صدمه‌ای به دیوارچینی و خاک آن نزنند، برای این کار در زمان‌های گذشته، از درختان خشک تو خالی، ناودان‌هایی می‌ساختند و آنها را در محل عبور آب از روی دیوار قرار می‌دادند. این ناودان‌ها را در اصطلاح محلی «پلوور» یا «قه‌لوهز» می‌نامند. بافت جغرافیایی اورامان، هم کوهستانی و سردسیری و هم معتدل و گرمسیری است. در برخی مناطق، تابستان‌ها دما به ۵۰ درجه می‌رسد و در همان حال و با اختلاف چند کیلومتر، دمای مناطق کوهستانی ۱۰ تا ۱۵ درجه است. این نکته نیز یکی از مسائلی است که باغدار باید به خوبی از آن اطلاع داشته باشد تا درختان مناسب با موقعیت آب و هوای هر ناحیه را کشت کند. برای نقاط گرم، درختانی همانند انار، انجیر، انگور و شلیل، که از درختان مورد علاقه ساکنان اورامان هستند، کشت می‌شوند که هم جای کمتری لازم دارند و هم با آب و هوای معتدل و به نسبت گرم این دیار سازگاری دارند. البته در چند سال اخیر، درخت زیتون هم به آنها اضافه شده و در مکان‌های کوهستانی، درختانی همانند گردو، انجیر، انگور، توت، آلوچه، آلو، شفتالو، و زردآلو، بیشتر از درختان دیگر کشت می‌شوند.

برای اینکه از زمین‌های مورد نظر بهتر استفاده کنند، در چند سال اول، محصولات همانند خیار، گوجه، بامیه، و انواع سبزی خوارکی را در میان نهال درختان می‌کارند، تا بیشترین بهره را از تمامی زمین و خاک کشت شده ببرند، و این کار هم مدت ۳-۴ سال تکرار می‌شود، در این مدت، هر سال در اواخر پاییز پهن فضولات حیواناتی مانند گوسفد و بز را در پای هر نهال می‌ریزند، این کار به دو دلیل انجام می‌گیرد، اول: به دلیل اینکه ریشه نهال از سرما و یخبندان زمستان درامان باشد و دوم: برای تقویت زمین و کشت نهال در سال بعدی. البته در حال حاضر، بیشتر از کود شیمیایی با راهنمای مروجان کشاورزی استفاده می‌شود. همچنین هر ساله در اول بهار، شاخه‌های زاید نهال‌ها را هرس می‌کنند تا به رشد آنها کمک شود.

کارهای جانبی باغداری

بعد از به پایان رسیدن کشت درختان آبی که باغ‌های آن را به عنوان باغ نورسته می‌شناسند، کارهایی لازم است که باید هر ساله به آن پردازند. در زیر به چند نمونه از آنها اشاره می‌شود.

۱. جومال: برای هر باغی از سرچشمه تا داخل آن، جوی آبی وجود دارد که در گذشته، بیشتر خاکی بوده است. هر سال باید از ابتدای چشمه تا داخل باغ را پاک کنند و تمامی گیاهان زاید و خاشاک جمع‌شده را بیرون بریزند. این عمل را در اصطلاح محلی جومال می‌گویند که به معنای لای‌روبی جوی است.

۲. کوزمال: همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، در هر کرت، چند ردیف درخت کاشته می‌شود که به هر ردیف آن کوز می‌گویند. هر سال باید اطراف این درختان را با کلنگ زیرو رو کنند تا مسیر عبور آب پاک شود. این کار برای این است که آب در مسیر خود در جریان باشد و درختان به‌خوبی از آن استفاده کنند.

۳. نوبه‌ناو: یا همان به نوبت آب دادن. باغ‌ها به چند طریق آبیاری می‌شوند که از آن جمله می‌توان به «چه‌مه» (چشمه) «ده‌ره» (درّه)، «هه‌ساره» (حوضچه خاکی) و «کاریز» (قنات) اشاره کرد. بعضی از اینها خصوصی و بعضی دیگر عمومی هستند. در بیشتر مناطق اورامان، از قدیم برای هر باغی که با آب‌های عمومی آبیاری می‌شود، روز و ساعت دریافت آب را در طول هفته مشخص می‌کنند و هیچ‌کسی نمی‌تواند یک دقیقه از حق دیگری را تصاحب کند حتی اگر صاحب باغ آماده نباشد، باغدار همسایه یا میرآب، آب را به باغ مورد نظر هدایت می‌کند گاه نیز در این منطقه که در نقطه مرزی قرار گرفته است، هنگامی که نوبت به آب دادن آن سوی مرز از هر طرف می‌رسد، بدون وقفه آب را به سوی دیگر می‌فرستند، و هیچ‌گاه تعللی در این کار نمی‌شود که این خود از نشانه‌های شخصیت و فرهنگ مردم این سرزمین است.

در جاهایی که آب در حد کافی وجود ندارد، برای رفاه باغداران و هماهنگی‌های آبیاری، شخصی را با حقوق ماهانه اجیر می‌کنند که او را میرآب می‌نامند. سپس فهرستی از باغ‌های مورد نظر را با ساعت آبیاری در اختیارش قرار می‌دهند تا در هنگام

۱۸۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقرر آب را به باغبان هر باغ تحویل دهد این عمل بدون وقفه در فصل آبیاری انجام می‌پذیرد تا مشکلی برای کسی پیش نیاید.

چگونگی درختکاری به صورت دیم

در جاهایی از اورامان که آب وجود ندارد، تاکستان‌های دیم را به صورت گسترده کشت می‌کنند. بیشتر آنها نیز از انواع انگور سیاه هستند که بسیار مرغوب و در حد اعلاست. برای کاشتن مو و انگور دیم، ابتدا مکانی را در ناحیه معتدل و کوهستانی در نظر می‌گیرند و بعد از آن، شروع به دیوارچینی اطراف می‌کنند. روی دیوار هم از درختچه‌های خاردار پرچینی می‌سازند تا از رفت و آمد انسان‌ها و حیوانات جلوگیری شود، سپس زمین داخل آن را تا حد امکان از درختچه‌های زاید و سنگ‌های قابل حمل پاک می‌کنند و به طول ۲ متر در ۲ متر گودال‌هایی به عمق ۳۰ تا ۴۰ سانتیمتر حفر و آماده می‌کنند تا فصل کاشت فرا رسد. البته در حد امکان از درختان جنگلی هم نگهداری می‌کنند؛ بخصوص درختانی مانند ون، گلابی کوهی و بلوط.

تصویر شماره ۳. درختان مناسب برای دیم؛ ون، گلابی کوهی و بلوط

باغداری در اورامان ❖ ۱۸۷

بهترین زمان برای کاشت درخت مو ماه اسفند است. ابتدا باید قلمه‌هایی از درختچه مو تهیه کرد که عمر آنها از دو سال بیشتر باشد. قسمت دو ساله را کمی می‌تراشند و در چال‌ها قرار می‌دهند سپس اطراف آنها خاک نرم و بدون سنگریزه می‌ریزند و در سال اول و دوم، در صورت امکان دو تا سه بار به آنها آب می‌دهند. هر سال نیز اطراف آنها را با کلنگ زیر و رو می‌کنند تا زمین نرم و عاری از گیاهان مزاحم باشد. بعد از دو سال که ساقه‌ها بلند شد، باید قبل از فرا رسیدن بهار آنها را هرس کنند و ساقه‌های زاید را ببرند. در ماه دوم بهار هم باید جوانه‌های زاید را که در زیر و کنار درخت مو رشد می‌کنند، با دقت کامل بردارند، به این ترتیب، بعد از سال سوم و چهارم شاخه‌ها به بار خواهد نشست، البته در کنار این تاکستان‌ها جدا از درختان جنگلی، گاه درختان دیگری نیز همانند بادام و گلابی دیمی کشت می‌شوند که با توجه به طبیعت سازگار آنها، به موقع به بار می‌نشینند، تصاویر زیر نمونه‌هایی از رزهای دیم را در شهرستان پاوه نشان می‌دهد. اگر به خوبی دقت کنیم، درختان بسیاری را در کنار باغ‌های مو مشاهده می‌کنیم.

تصویر شماره ۸. هم‌زیستی درختان بادام و گلابی دیمی در کنار باغ‌های مو

منابع

- اغلب یافته‌های این مقاله حاصل مشاهده مشارکتی نگارنده است.
- معین، محمد (۱۳۷۸). فرهنگ لغت معین، ج ۱، چ ۱۳، تهران: امیرکبیر.
- «هورامان (اورامان تخت)» در پایگاه اطلاع‌رسانی گردش‌نما، (دسترسی در تاریخ
۱۳۹۷/۲/۲۰): (هورامان - اورامان - تخت) /www.gardeshnama.com/village/477/

